

UOT 1(091)

Ümmət konsepsiyasının tarixi təşəkkül prosesi: keçmiş və müasir dövr prizmasından təhlil

Türkan Məmmədova

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun elmi işçisi,
"Fəlsəfə tarixi" ixtisası üzrə doktorant
Bakı, Azərbaycan
mammadovaturkan@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0001-6093-9122>

Daxilolma tarixi: 24.11.2022

Nəşrə təsdiq tarixi: 04.03.2023

Xülasə

İslam dini zəminində müasir dövrdə formalaşan sosial birlik formasını ifadə edən ümmət konsepsiyası tarixi yanaşma kontekstində məqalədə nəzərdən keçirilir. Hazırkı mənasına uyğun şəkildə istifadə ediləndə terminin tarixən hansı mənalarda işlədildiyini araşdırmaq və keçmişlə-indiki dövr arasında müqayisə aparılmaqla "ümmət" anlayışının təyinatına uyğun istifadəsinin konkret olaraq hansı dövrə təsadüf etdiyini müəyyən etmək müəllifin əsas məqsədi kimi yazıda öz əksini tapır. Bu aspektdən müəllif məqaləni üç hissədə tədqiq edib, onun həm etimoloji, həm də Quranda rast gəlinən nümunələrini təhlil edir. Məqalənin birinci hissəsi terminin etimoloji mənşəyinin tədqiqinə həsr edilmiş və bu kontekstdə alimlər arasında yaranan fikir müxtəlifliyinin səbəbləri araşdırılmışdır.

Məqalənin ikinci hissəsində terminə konkret məna verilməsində yaranmış mürəkkəbliyin səbəbi Quranda rast gəlinən nümunələr əsasında tədqiq edilmişdir. Mövzu ətrafında aparılmış tədqiqatlara istinad edilməklə, müəyyən et-mək olur ki, müqəddəs kitabda terminə aid nümunələr, sadəcə, İslam dini əsasında formalaşan insanların birliyini əks etdirməmişdir. İnsanlarla yanaşı, mövcud olan digər canlıların, həmçinin qeyri-müsəlmanların birlikləri də nəzərdən keçirilmişdir.

Tədqiqatın üçüncü hissəsində ümmət ideyasının hansı dövrdən başlayaraq müasir mənasında istifadə olunduğu araşdırılır. Burada Quranın Məkkə və Mədinə dövrləri müqayisə edilir və belə nəticəyə gəlinir ki, terminə dair nümunələrin sayca üçüncü – Məkkə dövründə daha çox olmasına baxmayaraq, ümmət konsepsiyasının müasir mənasına uyğun şəkildə İslam dini kimliyini əks etdirdiyi dövr Quranın Mədinə mərhələsinə təsadüf edir.

Açar sözlər: *fəlsəfə, Quran, İslam mədəniyyəti, ümmət, dini kimlik, sosial birlik.*

Jurnalımızda dərc olunan məqalələrin müəllif hüquqları müəlliflərə məxsusdur və onlar CC-BY-NC lisenziyası ilə hər kəsə açıq şəkildə dərc olunur.

The Historical Formation Process of the Concept of Ummah: Analysis from the Perspective of the Past and Modern Era

Turkan Mammadova

Azerbaijan National Academy of Sciences,
at the Institute of Philosophy and Sociology

PhD student of "History of Philosophy"

Baku, Azerbaijan

mammadovaturkan@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0001-6093-9122>

Date of submission: 24.11.2022

Date of acceptance: 04.03.2023

Abstract

The concept of ummah, which reflects the form of social unity formed in the modern era on the basis of Islamic religion, is discussed in the context of a historical approach in the article. The author's main goal in the article is to examine the historical meanings in which the term was used until it was used in accordance with its current meaning, and to determine the specific period in which the term "ummah" was used in accordance with its intended purpose by comparing the past and present.

From this perspective, the author divides the article into three parts, analyzing both etymological and Quranic examples. Thus, the first part of the article is devoted to the study of the etymological origin of the term, and in this context, the reasons for the diversity of opinions among scholars are investigated.

The second part of the article examines the reasons for the difficulty in assigning a specific meaning to the term using examples from the Qur'an. According to the research conducted on the subject, it can be determined that the examples of the term in the holy book did not only reflect the unity of people formed based on the Islamic religion. According to the research done on the subject, the examples of the term in the holy book did not only reflect the unity of people formed based on the Islamic religion. It also symbolized the unity of other living beings who coexist with humans as well as the unity of non-Muslims.

In the third part of the study, the author attempts to pinpoint the precise time when the concept of ummah began to be used in its modern sense. By comparing the Meccan and Medinan periods of the Qur'an, it is concluded that, while the number of examples of the term is greater in the third Meccan period, the period when the concept of ummah reflects Islamic religious identity in accordance with its modern meaning is in the Medinan period of the Qur'an.

Keywords: *Philosophy, Qur'an, Islamic Culture, Ummah, Religious Identity, Social Unity*

The copyright of the articles published in our journal belongs to the authors and is published as open access under CC-BY-NC license.

Исторический процесс становления концепции уммы: анализ через призму прошлого и современного периода

Тюркан Мамедова

Национальная академия наук Азербайджана,
Институт философии и социологии
Диссертант история философии
Баку, Азербайджан
mammadovaturkan@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0001-6093-9122>

Дата подачи статьи в редакцию: 24.11.2022

Дата подтверждения статьи к публикации: 04.03.2023

Резюме

В статье в контексте исторического подхода рассматривается понятие умма, отражающее определенную форму общественного единства, сформировавшуюся на основе ислама в современную эпоху. Основной целью автора является исследование того, как этот термин исторически использовался до того, как он стал использоваться в его нынешнем значении, и определение того, в какой именно период понятие уммы использовалось в соответствии с его назначением путем сравнения прошлого и настоящего периода. С этой точки зрения автор анализирует статью в трех частях, принимая во внимание этимологические примеры, а также примеры из Корана. Таким образом, первая часть статьи посвящена изучению этимологического происхождения термина, и в этом контексте исследуются причины разногласий среди ученых.

Во второй части статьи на примерах, встречающихся в Коране, рассматривается причина сложности придания конкретного значения термину. Обращаясь к исследованиям, проведенным по теме, можно определить, что примеры термина в священной книге отражали не только единство людей, сформировавшееся на основе исламской религии. Наряду с людьми рассматривалось и единство других живых существ, а также немусульман.

В третьей части исследования автор пытается определить конкретный период использования идеи уммы в ее современном понимании. Здесь путем сравнения периодов Мекки и Медины Корана делается вывод о том, что хотя количество образцов термина

больше, чем в третьем периоде Мекки, период, когда понятие уммы отражает исламскую религиозную идентичность в соответствии с современным значением относится к этапу Медины Корана.

Ключевые слова: философия, Коран, исламская культура, умма, религиозная идентичность, социальное единство.

Авторские права на статьи, опубликованные в нашем журнале, принадлежат авторам и публикуются в открытом доступе по лицензии CC-BY-NC.

Giriş

İslam dini müsəlmanlar üçün dini bir inam forması olaraq əhəmiyyət kəsb etməmiş, hər zaman cəmiyyətin sosial-siyasi və mədəni həyatının bütün sahələrinə nüfuz edən fenomen kimi özünü göstərmişdir. Müsəlmanlar bütün həyatlarını İslama bağlamış, dövlətin idarə edilməsindən insanların fərdi yaşantılarındanək İslam dininin təsiri özünü göstərmişdir. Müasir dövrdə dünya müstəqil dövlətlərə bölünərsə də, İslam mədəni məkanında təşəkkül tapmış hər bir azad dövlətin bu gün də sosial-siyasi həyatının müxtəlif sahələrində İslam mədəniyyətinin təsiri vardır. Bu aspektdən hazırkı dövrdə İslam dini ilə bağlı olub, müsəlman cəmiyyətini (inananlar cəmiyyəti) ifadə edən “ümmət” termininin geniş spektrdə tədqiqinin aktuallığı inkaredilməzdir (Watt, 1968), (Oda Yoshiko, 1984), (Al-Ahsan Abdullah, 1993), (Fatum Abubakar, 2020), (Gokkir 2007).

Bəşəriyyət tarixinə nəzər saldıqda aydın olur ki, sosial varlıq hesab edilən insan tarixdə hər zaman müəyyən bir sosial birliyin tərkibinə daxil olmuşdur. Nümunə olaraq, qəbilə, tayfa, xalq, millət, ümmət və digər bu kimi insan birliklərinin adlarını çəkmək mümkündür. Adları qeyd edilən hər bir insan birliyini digərlərindən fərqləndirən özünəməxsus cəhətlər olmuşdur ki, buraya qan qohumluğu, irq, dil, din, etnik kimlik və s. xüsusiyyətləri aid etmək mümkündür. “İslam dünyasını bütün müsəlmanların vətəni” (Black, 2010, 477) kimi təqdim edən görüşdən çıxış etdikdə ümmət ideyası geniş mənada irqindən, dilindən, sosial statusundan, yaşadığı coğrafi məkandan asılı olmayaraq, azad iradə ilə birləşən və ortaq dəyərləri İslam mədəniyyəti olan insanların dini birliyini və sözün geniş mənasında, müsəlmanların dini kimliyini ifadə edir. “Ümmət” anlayışını yuxarıda sadalanan bu sosial birliklərdən fərqləndirən əsas

xüsusiyyəti isə məhz iradə və inam yolu ilə formalaşan insan birliyini əks etdirməsidir.

Qeyd edək ki, haqqında danışılan anlayış hər zaman İslam dini ətrafında azad iradə ilə birləşmiş insanların birliyini ifadə etmək üçün işlədilməmiş, İslam dini bərqərar olmamışdan əvvəl də müəyyən birliyi ifadə etmək üçün istifadə olunmuşdur. Qurana istinad etdikdə belə aydın olur ki, burada “ümmət” termini dini kimliyi, yaxud müxtəlif dövrlərdə insanlar arasında mövcud olan birlik formasını ifadə etmək üçün işlədilməklə yanaşı, həm də digər canlılar arasında var olan birliyi əks etdirmişdir. “Ümmət” termininin mahiyyəti haqqında aydın təsəvvür formalaşdırmaq üçün hər şeydən əvvəl onun tarixinə nəzər yetirib ilkin istifadə formalarını, etimoloji mənasını, Quranda hansı mənalarda istifadə edilməsini aşkar etməyi tələb edir. Tədqiqat işi müasir mənada istifadəsinədək olan tarixi zaman kəsiyində anlayışın hansı mərhələlərdən keçdiyini və nə kimi mənalarda istifadə edilməsini müəyyənləşdirməyə cəhd edir.

“Ümmət” termininin etimoloji təhlili

Keçmiş və indi arasında aydın təsəvvür formalaşdırmaq “ümmət” anlayışının etimoloji mənşəyinin tədqiq edilməsi vasitəsilə mümkündür. Məhz keçmiş və indi arasında müqayisə aparılmaqla onun ilkin mənasının müasir dövrdə istifadə olunan versiyasına uyğunluğu təyin edilə bilər.

“Ümmət” termininin kökünü araşdıran tədqiqatçılar arasında açıq-aşkar müşahidə edilən fikir müxtəlifliyi olmuşdur. Bir çox alim terminin ərəbcədən tərcümədə “ana, mənşə” (Ahsan 1993, 11) mənasını verən “umm” (Piscatori, Saikal 2019, 17) kökündən meydana gəldiyini, digər qrup alim isə onun ibrancə “umma” və yaxud aramicə “umetha” kökündən törədiyini iddia edir (Ali, 2002, 38).

Terminin mənşəyini müəyyənləşdirməyə çalışan araşdırmaçılar tərəfindən onun ana mənasını verən söz kökündən meydana gəldiyini iddia etmələri təsadüfi olmamışdır. Belə ki, bir qrup alim İslamdan əvvəl ərəblər arasında əsl qohumluq modelinin ana xətti ilə getdiyini qəbul etdiyi üçün terminin mənşəyini ana söz kökünə bağlamağa cəhd etmişdir. Bu fikri müdafiə edən şotlandiyalı şərqşünas alim U.Robertson Smit (1846-1894) “ümmət” anlayışının ibrani dilində “ana” mənasını verən və həmçinin soyu, irqi, icmanı əks etdirən “em” sözündən meydana gəldiyini irəli sürür (Denny, 1975, 36).

Əli Şəriəti (1933-1977) kimi İslam düşüncəsinin görkəmli nümayəndəsi anlayışın “amma” (Abubakar, 2020, 33) söz kökündən meydana gəldiyini, “hərəkət, hədəf, şüurlu qərar vermə, rəhbərlik etmə və irəliləmə” kimi mənalarının olduğunu iddia etmişdir. O, anlayışa daha dərin mənə yükləyərək, istənilən birliyi “ümmət” adlandırmamış, imamı, ortaq hədəfləri və lideri olan insan birliyini ümmət kimi ifadə etmişdir. Ə. Şəriəti ümmətin varoluşu əsasında ortaq inam və imanın mövcudluğunu xüsusi vurğulayırdı. Sosioloqun fikrinə görə, anlayış “qövəm” və “xalq” kimi kəlmələrdən rəhbərlik etmək, ortaq bir hədəfə və qibləyə doğru yönəlmək mənalarının olduğuna görə fərqlənir (Şəriəti, 1997, 29). “Qəbilə” və “xalq” sözlərinin mahiyyətində ortaq bir məqsədə və qibləyə istiqamətləndirmək mənası olmadığına görə, “ümmət” anlayışı ilə eyni mənə daşımır (Öztürk, 2005, 12).

Bu baxımdan, Əli Şəriəti ümməti ortaq məqsədləri olan və eyni rəhbərliyin altında istənilən hədəfə çatmağa kömək edən kütlə, birlik kimi təqdim edir (Abubakar, 2020, 33).

Terminin etimoloji mənşəyinə dair fikir bildirən tədqiqatçıların bir qisminin diqqətin eyni mənbədən gələn insanların birliyi kimi ana söz kökündən gəldiyini iddia etmələri, digər qisminin isə eyni istiqamətə, ortaq hədəflərə yönəlmiş insanların birliyi kimi təqdim etmələri anlayışın özünün dəyişkən xarakterindən irəli gəlir. Belə fərqli yanaşmaların olması onun yeni mənalara açıqlığı ilə əlaqəli hesab edilir.

Anlayış yeni mənə çalarları verilə bilən və sonradan daha da inkişaf edib fərqli mənalar qazana bilən söz kimi təqdim edən şotlandiyalı şərqşünas alim Montqomeri Vott (1909-2006) iddia edir ki, termini İslamdan əvvəl Ərəbistanda “qəbilə” anlayışının sinonimi olan “qövəm” sözü ifadə etmişdir (Gökkır, 2007, 250). M.Vott özündənəvvəlki alimlərin qəbul etdikləri “ümmət”in ərəbcə “ana” mənası verən “umm” kəlməsindən meydana gəldiyi fikrini inkar edir. İddia edir ki, qədim ərəb yazılarında terminə rast gəlinərsə də, müasir yazarlar İslamdanəvvəlki poeziyadan terminə heç bir nümunə gətirməmişlər. Vottun fikrinə görə, əksinə, müasir alimlər tərəfindən Quranda diqqətlə araşdırılıb və belə nəticəyə gəlinmişdir ki, termin hər zaman xüsusi bir etnik, lingvistik və inanclı birlikləri ifadə etmək üçün istifadə edilib: “Bəzi yaşlı alimləri onun ərəbcə “umm”, yəni “ana” sözü ilə oxşarlığı cəlb edirdi, onların bənzərliyi ərəbdillilər arasında müəyyən fikir əlaqəsinə səbəb ola bilsə belə, indi iki sözün bir-birindən fərqli olduğu ümumi şəkildə qəbul edilir. Termin ibrancədən tərcümədə “qəbilə”, “xalq” mənalarını verən “ümmət” sözündən götürülmüşdür” (Watt, 1968, 9-10). Qisası, Vott terminin dini mənə qazanmasının sonrakı dövrlərə aid olduğunu iddia etməklə vurğu-

layır ki, “dini sistemin mövcud olmadığı və yalnızca qəbilə quruluşunun mövcud olduğu bir dövrdə dini cəmiyyət ideyası Peyğəmbərin ağılına gələ bilməzdi” (Gökkır, 2007, 250). Etimoloji mənşəyini tədqiq etməyə çalışan alimlər arasında fikir müxtəlifliyi terminin konkret bir mənada istifadə edilməyib, müxtəlif mənalara açıq olması və çox fərqli məzmunlarda istifadə edilməsindən irəli gəlir. Bu fikir Qurana nəzərən terminin araşdırılmasında öz təsdiqini daha aydın şəkildə tapır.

Ümmət konsepsiyasına dair Quranda nümunələr

İlkin və ən geniş yayılmış mənasında İslam dininə inanan müsəlmanların yaşadıkları coğrafi məkan, etnik kimlik, dil, irqindən asılı olmayaraq, inam və iradə əsasında özlərini vahid bir cəmiyyətin – ümmətin tərkibində görmələrini ifadə edən ümmət konsepsiyası Qurani-Kərimdə “dini bağı və eyni Allahı əsas götürən ümumi məqsəd və hədəfləri olan birlik” (Abubakar, 2020, 39) və ya “ortaq inanca sahib olan insanların bir araya gəlməsi ilə formalaşan cəmiyyət” (Aygün 2016, 13) kimi öz əksini tapır. İslam mütəfəkkiri S.Qütbün təbirincə deyilsə, “Müsəlman ümməti – elə bir insanlar cəmiyyətidir ki, onların həyatı intellektual, sosial, ekzistensial, siyasi, əxlaqi və praktiki aspektlərdə islami nümunəyə əsaslanır” (Melikova 2022, 83). Özündə ideoloji, idraki, etik səviyyələri toplayan ümmət İslamda kollektiv şüurun əsası kimi sosial realıq hesab edilir. Odur ki, müsəlman alimləri ümməti ortaq inanca söykənən və ərazisi olmayan mənəvi cəmiyyət kimi də qiymətləndirirlər (Hassan, 2018, 58).

Quranda terminə dair çoxsaylı nümunəyə rast gəlinir ki, bu nümunələrdən hər biri insanlar arasında din birliyini əks etdirir. Başqa mənalarının da mövcud olduğunu müəyyən etmək anlayışın mahiyyətinin dərk edilməsində müstəsna rol oynayır.

Amerikan tarixçisi Bernard Lüs (1916-2018) özünün “*İslamın siyasi dili*” (“The Political Language of Islam”) əsərində İslamın müqəddəs kitabı Quranda “ümmət” anlayışına bir çox fərqli mənada istinad edildiyini irəli sürmüşdür: “Ümmət” termini ərəb ümmətini əks etdirdiyi üçün etnik ola bilər; xristian ümmətindən bəhs etdiyi üçün dini ola bilər; yaxşı və pis insanların ümmətlərini bir-birlərindən fərqləndirdiyi üçün əxlaqi ola bilər; xristianlar arasında yaxşı əməllər törədənlər üçün istifadə edildiyi üçün ideoloji ola bilər” (Lewis, 1988, 32). Alim iddia edir ki, müqəddəs kitabda “ümmət” termini, sadəcə, İslam dini ictimaiyyətini ifadə etməklə kifayətlənməmiş, həmçinin qeyri-müsəlmanların dini icmasını və o cümlədən İslam dünyasındakı bəzi azğın qrupları təsvir etmək üçün də istifadə edilmişdir (Lewis, 1988, 38). Terminin Quranda konkret bir birliyi

ifadə etməməsi alimin düşüncəsində də öz əksini tapır. Bu məqsədlə də terminin hansı mərhələdə konkret olaraq terminin dini kimlik mənasında işlədilməsini müəyyən etmək zərurəti özünü göstərir.

Ümumi yanaşdıqda isə araşdırmalar təsdiq edir ki, anlayışa Quran-da 64 (Ahsan, 1993, 9) dəfə rast gəlinir ki, bu nümunələrdə, əsasən, eyni yolu, istiqaməti olan insan və digər canlıların birliklərini ifadə edir. Başqa sözlə, yer üzündə mövcud olan müxtəlif canlı varlıqların özünəməxsus birliklərini göstərərək bu anlayışdan istifadə edilmişdir. Əlli üç dəfə Məkkə, 11 dəfə Mədinə dövrlərinə aid surələrdə rast gəlinən “ümmət” termini Quran şərhçisi Məhəmməd Əsədin fikrinə görə, Quran-da ilkin olaraq müəyyən oxşar xüsusiyyətlərə malik canlılar birliyini ifadə etmişdir (Ahsan, 1993, 11).

Bununla yanaşı, terminə Quranda, sadəcə, bir mənada, yəni dini kimliyi təsvir etmək üçün müraciət edilməmiş, peyğəmbərlər göndərilmiş cəmiyyətlər, inanclı möminlər, inancı olmayan insanları da birlərindən fərqləndirmək üçün “ümmət” kəlməsindən istifadə edilmişdir.

“Şübhəsiz, bütün inanalar qardaşdır” (“Hucurat”, 49) buyuran (Shahid, 2021, 1658) Quranın “Ənam” surəsinin 38-ci ayəsində də deyildiyi kimi, “Yer üzündə gəzən heyvanlar və qanadlarıyla uçan quşlar sizin kimi ümmətlərdir” (Quran 6/38); “Yunus” surəsinin 19-cu ayətində isə belə deyilir: “İnsanlar bir ümmətdən ibarət ikən itxilafa düşdülər” (Quran, 10/19). Burada bütün insanların ilk əvvəl bir ümmətdən olduqlarını və fərqli görüşlərin sonradan yarandığı göstərilir. Göründüyü kimi, Quranda termin müəyyən bir birlik formasını əks etdirmək üçün istifadə edilir. Göstərilən bu nümunələr isə onun hələ də dini mənasını əks etdirmir. Bununla yanaşı, bir sıra ayədə terminin istifadəsi ilə “zamana, İslamdanəvvəlki dini ənənəyə, ilahiyyatdan gələn dinə, liderliyə, Musa və İbrahimin qövmü və digər insanların da daxil olduqları səmavi dinlərə, cinlərə, əvvəlki nəsillərə və bütün bəşəriyyətə işarə edilmişdir” (Abubakar, 2020, 37-38). İslamın ilk dövrlərində termin hər hansı etnik və ya dini birliyi bildirmək üçün meydana çıxmışdısa, sonradan inkişaf edib konkret müsəlman cəmiyyətini ifadə etmişdir (Ali, 2002, 42).

Müxtəlif ayələrdə fərqli mənalarda özünü göstərən terminin müasir, yeni inama və iradəyə əsaslanmaqla dini kimliyi əks etdirən birliyə işarə etməsini Quranın Məkkə və Mədinə dövrlərindəki nümunələri müqayisə etməklə müəyyənləşdirmək olar.

Terminin müasir mənasında istifadəsinin təhlili

Araşdırmalar göstərir ki, Məkkə və Mədinə dövrlərindəki terminə aid nümunələrə nəzər yetirməklə, ümmət konsepsiyasının müasir mənasında istifadəsinin hansı dövrə təsadüf etdiyini müəyyənləşdirmək olar. Məlum olduğu kimi, 610-cu ildə ilk vəhyin gəlməsi və 622-ci ildə Peyğəmbərin Məkkədən-Mədinəyə hicrət (Ayrancı, 2018, 49) etməsi ilə İslam tarixində əsaslı dönüş baş verdi. Bu hadisə İslam dininin, artıq Məkkədən kənarda yayılmasının başlanğıcı kimi xarakterizə edilə bilər. Alman şərqşünasları – Teodor Nöldeke və Fridrix Şvallin – Quranın Məkkə və Mədinə dövrlərində “ümmət” anlayışının istifadəsini təhlil və müqayisə edib bildirirlər ki, “ilk Məkkə dövründə “ümmət” termini nümunəsinə, ümumiyyətlə, rast gəlinmir; ikinci Məkkə dövründə müəyyən nümunələr öz əksini tapır; üçüncü Məkkə dövründə isə 38, Mədinə dövründə isə 15 nümunə mövcud olmuşdur” (Yoshika Oda, 1984, 92). Adları çəkilən alimlərin xronologiyalarına istinad edildikdə, aydınlaşdırmaq olur ki, Quranın ilk dövrlərində “ümmət” ifadəsinə az rast gəlinərsə də, zaman keçdikcə, terminin istifadəsi genişlənməmişdir.

Yapon alimi Yoşiko Odaya istinad etməklə bildiririk ki, “ümmət” terminindən istifadədə nümunələrin say çoxluğuna əsasən ümmətin əsasının qoyulduğu üçüncü Məkkə dövründə İslam cəmiyyəti kimi ümmətin tamamilə təşəkkül tapdığı Mədinə dövründən daha çox rast gəlinir (Yoshika Oda, 1984, 94). Terminin hər bir istifadəsi eyni mənanı ifadə etmədiyinə görə, diqqət olunan məsələ onun müasir mənasında istifadəsinin hansı dövrdə özünü göstərməsinə istiqamətlənir. Belə ki, alim qətiyyətlə vurğulayır ki, terminin müasir mənasına uyğunluğu Mədinə dövrünə təsadüf edir.

Beləliklə, Məkkə və Mədinə dövrlərini müqayisə etdikdə belə qənata gəlinir ki, Məkkə mərhələsinə aid nümunələr Mədinə dövründən sayca çoxdur; terminin müasir mənasına tam uyğunluğu isə məhz Mədinə dövründə olmuşdur.

Qeyd edək ki, qəbilə, qövmlər, xalq kimi sosial birliklərlə dini cəmiyyət mənasındakı “ümmət” terminini müqayisə edib, hazırkı mənasına uyğun olaraq dini məna kəsb etdiyi mərhələni “Allahın bir ümmətə elçi göndərməsi” (Yoshika Oda, 1984, 97) ilə əlaqələndirib demək düzgün olmaz ki, Peyğəmbər göndərilən cəmiyyət, artıq dini cəmiyyət hesab edilir. Belə ki, Allahın göndərdiyi elçinin imamlığını qəbul edib və onun ardıcılarının formalaşdırdığı cəmiyyəti müasir anlamda ümmət kimi

qiymətləndirmək olar: “Qurana görə, Məhəmməd peyğəmbərin göndəril-diği ümmət dini bir icma olan ümmətə çevrildi” (Yoshika Oda, 1984, 101). Odur ki, ideoloji baxımdan ümmətin formalaşması VII əsrdə Peyğəmbərin davamçılarının onunla birlikdə Məkkədən-Mədinəyə hicrət etməsi dövrə təsadüf edir. Peyğəmbərə inanıb, onunla birlikdə İslamı qorumaq uğrunda mübarizə aparan bu insanlar İslam ümmətinin təməlini qoymuş sayılırlar: “İlk müsəlmanlar Məkkədə bir camaat formalaşdırmışdılar. Lakin siyasi, sosial və mədəni bir cəmiyyətin meydana gəlməsi Mədinədə gerçəkləşmişdir. İslam cəmiyyəti, yəni “ümmət” fenomeni bu dövrdə formalaşmışdır. Mədinə dövründə “ümmət” termini ilə din qardaşlığı əsasında qurulan belə bir cəmiyyət anlayışının yerləşdirilməsi tarixin mühüm dönüş nöqtələrindəndir. Quran o zamanadək sosial və siyasi birliklərdəki qan bağına söykənən “qəbilə” və “şərəf” anlayışı yerinə, ortaq dini inanca əsaslanan yeni bir cəmiyyət anlayışını gətirmiş və “ümmət” termini ilə İslam cəmiyyətini digər bütün cəmiyyətlərdən kəskin olaraq ayırmışdır” (Aygün, 2016, 16). Alman şərqşünas alimi A.Şimmel bu cəmiyyəti inananlardan təşkil olunmuş və mövcudluğu Məhəmməd peyğəmbərə olan münasibət əsasında qorunub-saxlanılan cəmiyyət kimi qiymətləndirmişdir (Schimmel, 1992, 19).

Nəticə

Müasir dövrdə İslam dini əsasında formalaşan və müəyyən sosial birlik şəklini əks etdirən ümmət konsepsiyası müasir mənasına uyğun şəkildə istifadə edilənədək tarixən müxtəlif mənalarda istifadə edilmişdir. Bu məqsədlə terminin tarixi təkamül yoluna nəzər salmaqla, onun İslam dini əsasında formalaşan insan birliyini ifadə etməsinin hansı dövrə təsadüf etdiyini müəyyən etməyin mümkün olduğu qənaətinə gəlinmişdir.

Belə ki, müəllif məqalədə keçmiş və müasir dövr arasında müqayisə aparmaqla, terminin təyinatına uyğun istifadə edilməsinin konkret olaraq hansı dövrə təsadüf etdiyini müəyyənləşdirmişdir. Bu məqsədlə anlayışın tarixi həm İslamədək, həm də Quranda rast gəlinən nümunələr əsasında üç istiqamətdə tədqiq edilir və aşağıda qeyd olunan nəticəyə gəlinir.

İlk olaraq, terminin etimoloji mənası araşdırılaraq belə qənaətə gəlinir ki, terminin ilkin istifadəsi ilə bağlı tədqiqatçılar arasında fikir müxtəlifliyinə səbəb “ümmət” termininin dəyişkən xarakterli olub, hər

zaman yeni mənələrə açıq olmasından irəli gəlir. Bu səbəbdəndir ki, bir qrup alim terminin ana mənasını verən “umm” söz kökündən yarandığını iddia etsə də, digər qrup alim bu fikirlə razılaşmır və terminin “qəbilə”, “xalq” kimi etnik birliyi əks etdirən sözlərdən meydana gəldiyini irəli sürür. Bu fikirlə razılaşmayan alimlər isə onun məhz ortaq hədəfləri, rəhbəri və qibləsi olan insan birliyini əks etdirən “amma” söz kökündən meydana gəldiyini müdafiə edirlər. Odur ki, burada fərq məqsədyönlü formalaşan insan birliyini ifadə etməsində görünür.

İkincisi, qeyd etmək lazımdır ki, terminin konkret mənə verməsində yaranan mürəkkəbliyin digər səbəbi Quranda rast gəlinən nümunələrin də fərqli mənələri ifadə etməsindən yaranır. Odur ki, məqalənin ana xəttini təşkil edən – “Quranda rast gəlinən nümunələrin müasir mənasına uyğunluğu konkret olaraq hansı dövrdən başlanır?” – sualını tədqiq edərkən müəyyən etmək olur ki, müqəddəs kitabda terminə aid nümunələr, sadəcə, İslam dini əsasında formalaşmış insanların birliklərini əks etdirməmiş, insanlarla yanaşı, mövcud olan digər canlıların, həmçinin qeyri-müsəlmanların da ittifaqını əhatə etmişdir.

Quranın Məkkə və Mədinə dövrləri müqayisə edilməklə terminin müasir mənada istifadəsinin hansı dövrə təsadüf etməsi müəyyənləşdirilir. Belə nəticəyə gəlinir ki, terminə dair nümunələrin sayca üçüncü Məkkə dövründə daha çox olmasına baxmayaraq, müasir mənada istifadəsi müsəlmanların birlik kimi formalaşdığı Mədinə dövrünə təsadüf edir. Bu aspektdən yanaşdıqda, belə qənaətə gəlinir ki, ümmət konsepsiyasının müasir mənasına uyğun şəkildə İslam dini kimliyini əks etdirdiyi dövr Quranın Mədinə mərhələsinə təsadüf edir.

Ədəbiyyat

Abubakar Fatum. (2020). Concept of Ummah in the Al-Quran (analysis semantics of Toshihiko Izutsu). //Jurnal Hunafa: Studia Islamika, Vol. 17, No 2, (pp. 27-45).

Ali Muhammad. (2002). The Concept of Umma and the Reality of the Nation State: A Western and Muslim Discourse. KULTUR: the indonesian journal for Muslim cultures. volume 2, number 1. pp 37-58

Ahsan Abdullah. (1993). Ummah or Nation? Identity Crisis in Contemporary Muslim Society. Illinois: The Islamic Foundation.

Denny Frederick Mathewson. (1975). The Meaning of "Ummah" in the Qur'ān. // Chicago Journals. Source: History of Religions, Vol. 15, No. 1, (pp. 34-70). Chicago: The University of Chicago Press.

Lewis Bernard. (1988). The Political Language of Islam. Chicago and London: The University of Chicago Press.

Piscatori James and Saikal Amin. (2019). Islam Beyond Borders: The Umma in World Politics. Cambridge: Cambridge University Press.

Schimmel Annamarie. (1992). Islam an Introduction. New York: The University of New York Press.

Gokkir Necmettin. (2007). Political Language of Tafsir: Redefining of Ummah, a religio-communal concept of the Quran: Past and Present.

//İstanbul Universitesi İlahiyyat Fakultesi Dergisi. sayı 15. (pp 245-272).

Hassan Riaz. (2018). Religion, Modernization and the Islamic ummah. // Jurnal Al-Tamaddun. № 13 (1), (pp.57-64) (p57).

Oda Yoshiko. (1984). The Concept of the Ummah in the Quran: an Elucidation of the Basic Nature of the Islamic Holy Community. //Orient. volume 20. (pp.93-108).

Shahid Habib Muhammad. (2021). Redefining the Concept of Muslim Ummah in the Perspective of Globalization. //Psychology and Education. № 58(3). (pp. 1656-1664).

Watt Montgomery. (1968). Islamic Political Thought. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Qurani Kərimin Azərbaycan dilinə tərcümə və şərh. (2009). (tərcümə edən Ağabəal Mehdiyev, Dürdanə Cəfəri). Bakı: Nurlar nəşriyyat və poliqrafiya mərkəzi.

Məlikova Leyla. (2022). Qlobal İslam nizamı ideyası: müasirlik prizmasından tarixi-fəlsəfi baxış. Din araşdırmaları jurnalı. № 1 (8). (ss.77-108). S.83

Aygun Abdullah. (2016). Kuran Perspektifindən Ümmət Kardeşliği. //Diyanet İlimi Dergisi. Cilt 52, sayı 2. (pp 11-30).

Black Antony. (2010). Siyasal islam düşüncesi tarihi – Peygamberden bugüne. (tercume: sevda caliskan hamit çalışkan). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Öztürk Musafa. (2005). Kur'an Çerçevesinde Ümmet Kavramının Tahlili.

//İLAHİYAT FAKÜLTESİ. islamiyyet № 8 sayı 2 (ss. 11-23).

řeriati Ali. (1997). Ümmet ve İmamet, (tercume Ahmet Sait). Ankara: Fecr Yayınları.

Ayrancı İlhami. (2018). Hz. Peygamberin Medine'ye Hicreti ve Bu Dönemde Uyguladığı Stratejiler Üzerine Bir Deneme // Kalemname e-ISSN: 2651-3595 3 (6): (ss 44—77).